

UOT 81

<https://doi.org/10.59849/2311-8482.2025.3.131>

GÜLÇİN CƏFƏROVA*

BƏZİ ARXAİKLƏŞMİŞ FEİLLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ (XIV-XVI ƏSR MATERİALİ ƏSASINDA)

Dilimizin tarixini, xüsusən, leksik tərkibinin tarixini araşdırmaq üçün klassik yazıçıların əsərlərinin dilinin də əhəmiyyəti böyükdür. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində özünəməxsus yeri olan XIV-XVI əsr dilinin söz ehtiyatının tarixi dəyişikliyinə nəzər saldıqda arxaizmlər diqqəti cəlb edir. Məqalədə XIV- XVI əsr dilində işlənən, lakin müasir dilimiz üçün arxaikləşən bir sıra feillərin leksik-semantik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Məqalədə “ayıtmaq”, “ulaşmaq”, “irmək”, “irişmək”, “qanmaq”, “dəgirmək” kimi bir sıra arxaikləşmiş feillər incələnməmiş, işlənmiş məqamları müəyyənləşdirilmişdir. Bu kimi feillərin dil tariximizin qədim mənbələrində, yəni Mahmud Kaşğarının “Divanü-lügət-it türk”, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında işlənilib –işlənməməsi incələnməmiş, digər türk dilləri ilə müqayisə aparılmış, bu feillərin dialektlərdə izlər qalıb-qalmaması və hansı bölgələrdə istifadə olunması araşdırılmışdır. Nəzəri fikirlər nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər : leksik vahidlər, arxaizmlər, ulaşmaq, İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətayi

Aktuallıq

XIV-XVI əsr dili araşdırılsa da, o dövrdə işlənən müasir dilimiz üçün arxaikləşmiş leksik vahidlərin incələnməsinə ehtiyac vardır

Metod

Araşdırmada təsviri və üslub təhlili metodundan, XIV-XVI əsr dilinin leksik xüsusiyyətlərinin fərqliliyini arxaikləşmiş leksik vahidləri öyrənmək üçün tarixi-müqayisəli metodundan istifadə olunmuşdur.

Giriş

XIV-XVI əsr dilində köhnəlmiş sözlər o dövrün dilini zənginləşdirməyə mühüm vasitə kimi diqqəti cəlb edir. Öz spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilən arxaizmlər, poeziya bir şirinlik, bir obrazlılıq, lakoniklik gətirmişdir. O dövrün şairlərin əsərlərini göz atsaq, bu axıcılığı, zərifliyi görəcəyik.

XIV –XVI əsr əsərlərinin dilinin leksik tərkibində olan, müasir dilimiz üçün arxaikləşmiş sözlər linqvistik baxımdan ən maraqlı lüğət vahidlərindən sayılır. Tamamilə arxaikləşmiş türk mənşəli bir sıra feillər arxaikləşmiş, bəziləri dialekt və şivələrimizdə izləri qalmışdır. Çağdaş dilimiz üçün tam arxaikləşmiş leksik feillərin leksik-semantik xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək:

Ayıtmaq - demək, söyləmək, danışmaq.

Könlümü eşqin ayıtdı kim, xilas olmaz müdəva,

Aləmə ondan ki, əmri «nunükaf» olmuş durur (Xətayi, 2005, s.130)

Ey Məsihadəm, niyə can vermədin cansızlara?

Ol ki hər dəm can ilə aydır ki canan sizlərə (Nəsimi, 2004 I c.s.20)

Dedüm ki, ləblərünü kim sorar, ey dust,

Aydur bu xəyali qovanı kim sorar, ey dust (Bürhanəddin, 2005, s.155)

Bu söz qədim türk Orxan-Yenisey yazılı abidələrində “ay” şəklində işlənmişdir. Eyni zamanda bu abidələrdə demək feilinin “it” (ayıt) variantı da işlənmişdir “Demək, söyləmək mənasını ifadə edən “ayıt” feilinə M.Kaşğarının “Divanü lügət-it türk” əsərində rast gəlirik. XIV-XVI əsr Azərbaycan dilindən əvvəlki dövrlərə aid yazılı abidələrdə də təsadüf edirik, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında bu feil çox aktivdir, eyni zamanda sinonimi olan “demək” feili də işlənir.

Dirsə xan aydır: “Varın götürün, öldürəyim: böylə oğul mana gərəkməz!”-dedi. Dirsə xanın nöqədləri aydır: bəs sənin oğlunu necə götürəlim (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s.29)

Qeyd etmək lazımdır ki, bu feil XIX əsrin əvvəllərinə qədər ədəbi dilimizdə işlənsə də, fəallığını itirmiş, hətta “demək” feili ilə paralel olaraq işlənmişdir. Belə ki, həmin formaya

Azərbaycan dilinin əvvəlki dövrlərə aid yazılı abidələrdə, habelə, XVII əsrin əvvəllərinə qədər demək feli ilə paralel şəkildə təsadüf olunur.

Müasir ədəbi dilimiz üçün işlənməyən arxaikləşən «ayıtmaq» feli Azərbaycanın gözəl bölgələrindən olan Füzuli bölgəsində söyləmək mənasında işlənmişdir. Əgər dil tariximizin mənbələrinə müraciət etsək, qədim abidələrə istinad etsək, görürük ki, bu mənbələrin faktları sübut edir ki, «ay»-sözü bu felin ilkin formasıdır. Rus türkoloqu, məşhur alim N. K. Dmitriyev haqlı olaraq göstərir ki, vaxtı ilə “dedirtmək, məcbur etmək” mənasını bildirmiş “ayıt” tərkib etibarı ilə iki hissədən ibarətdir: 1.-ay feli və ikinci hissə icbar növ şəkliçisi olan-it-dan ibarətdir; sonralar bu forma daşlaşmış, bugünkü günümüzdə arxaikləşmişdir. Bu feil dilimizdə unutulmuş, istifadədən düşmüşdür, ancaq şivələrimizdə rast gəlirik. Eyni zamanda Azərbaycanın Quba bölgəsində, Dərbəndə isə ayıtmağ şəklində işlənir. “İlham Abbasovun etimoloji araşdırmaları isə “ayıtmaq”feilinin nəinki şivə, hətta daşlaşmış şəkildə ədəbi dil səviyyəsində mühafizə olunduğunu təsdiqləyir: “Bayatı formalı şeirin qazax və qırğız dillərindəki adı “ayıtspa” xüsusilə maraqlıdır. Həmin sözün “Kitabi-Dədə Qorqud”da və başqa mənbələrdə geniş işlənən ayıtmaq (demək,danışmaq) sözü ilə eyniliyi göz qabağındadır. Bayatı sözü “boy boylamaq” ifadəsi ilə eyni mənə daşıyan “ boy ayıtmaq” ifadəsindən analitik formanın sintetik formaya keçməsi ilə düzəlib”(Tanrıverdi,2012,s.274) .

E.İ.Əzizov bu felin ilkin formasının “ay” şəklində işləndiyini qeyd edir Biz də E.İ.Əzizovun, İ.Abbasovun fikrinə şərik oluruq. Füzuli bölgəsində “ ay” formasında qalmışdır.

Bir çox bölgələrimizdə bu feil bildirmək mənasında işlədilən «adırmaq» felinin tarixən ayıtmaq felindən yarandığını söyləmək olar. Göyçay və Ağdaş şivələrində “adırmaq” feilinə təsadüf edilir.

Ulaşmaq- bir yerə çatmaq,birləşmək

Nəsimi yara ulaşdı,nə düşdü münkirə kim,
Tutuşdu yürəyi yandı,yavuz qəzaya düşdü (Nəsimi,2004,I c.s. 289)
Bir ulu dərgaha ulaşdı yolum,
Bilməyən sanır ki, dükandan aldım (Xətayi,2005,s. 337)

XIV-XVI əsrə qədər bu feil fəallığını qoruyb saxlamış, dilimizdə işlənmiş, hətta sonrakı dövrlərdə də işləndiyini müşahidə edirik. XVIII əsr dilində ,o cümlədən M.V.Vidadinin dilində də rast gəlirik:

Vəfa qıl sən hər bivəfadara,
Ulaşma hər biqərara (Vidadi,2004,s35).

Həmin dövrdə yaşayan M.P.Vaqifin yaradıcılığına müraciət etdik,amma M.P.Vaqifin dilində rast gəlmədik. XX əsrin əvvəllərinin dil xüsusiyyətlərinin incələsək, M.Ə.Sabirin dilində ulğaşmaq və ulaşmaq şəklində işləndiyini görürük:

Qarğa, dolaşdı, qoymayın!
Çox pis ulaşdı, qoymayın,(Sabir,2004,I c.s.91)

Bu feil “qovuşmaq “birləşmək” mənalarında işləndiyini orta dövr abidəsi olan “Şühədanamə” əsərində rast gəilirik (Qonaqlıq məhəbət ilə ulaşmaq səbəbidir).

Azərbaycanın gözəl bölgələrindən sayılan Laçın bölgəsində isə bu feil yenə fonetik dəyişikliyə məruz qalmış, ulğaşmaq formasına keçmiş, bu formada işlənir. Sizinlə ulqışlığım gün dağəleydi (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti,2007,s.517)

M.Kaşğarının “Divanü-lüğət-it-türk” əsərində çatmaq, bitişmək mənalarında işləndiyini görürük (Kaşğarı,2013,1c,s.688).

Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətində “ ulaşmaq “ feili qarışmaq mənasında mənasında İmişli, Kürdəmir, Mingəçevir bölgələrində, “ulğaşmaq”, ”ulaşmaq” şəklində isə Zaqatala bölgələrində işlənir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti,2007,s.517).

İrmək \İrişmək- çatmaq,qovuşmaq

Ol sərvə rəvan saru yeridi
İrişməgə yarə yürür idi (Xətayi,2005,s. 306)
Gəh yerdə bulaşdı,gəh gübarə,
Vəslinə irmək istərəm gərçi ki, eyniyəm anın,
Məndən anı kim ayıra,fikri-məhal içindəyəm (Nəsimi,2004 Ic,s.129)

Bu dövrə səd həzəran afərindir,

Bizimlə çünki peymanə irişdi.(Bürhanəddin,2005,s.154)

XIV-XVI əsr dilinə bu felə tez-tez təsadüf olunur, amma Qazi Bürhanəddinin dilində daha aktivdir. Bu felə “Kitabi DədəQorqud” dastanında rast gəlirik:

Altunluca günlüyün tikib Qanturalının gərdəyinə girib muradına məqsuduna irişdi (Kitabi-Dədə Qorqud,2004 ,s.115).

“İrişmək” feli bir çox bölgələrimizdə Quba bölgələrində vuruşmaq, dalaşmaq mənalarında, Borçalı, Cəbrayıl,Gədəbəy İmişli,Qazax eyni mənada,Naxçıvan Culfa Ordubad bölgələrində isə “ yersiz gülmək” mənasını ifadə edir.

Qanmaq-susamaq

Düşdü eşqin oduna yandı könül

Vəhdətin qəndabına qandı könül (Nəsimi,2004,IIc s.288)

Qandırdı kainatı qəndü nəbata ləlin,

Ey xosrovi-mələhət,şirin şəkərdahansan (Nəsimi,IIc.s.75)

Bu gün dialekt və şivələrimizdə qanıxmaq, qanıx sözü işlənir. susamaq,qana susamaq mənalarında işlənir.

Qanıxmaq Basarkeçər, Gədəbəy, Qazax, İmişli, Tovuz, Şəmkir şivələrində qana susamaq mənasında işlənir. Naxçıvan dialekt və şivələrində qanıx kəliməsi sussuz olmaq mənasının ifadə edir,Nə qədər su içirəm qanıx vermir.

Dəgirmək- çatdırmaq

“Müştaqə nədir çarə, mana bildir, anı et,

Gər fürsət ola yarə dəgirmək bu pəyamı?” (Nəsimi,2004,Ic.s.99)

“Yanağı, ləbi qəmindən necə sayru olmayım mən,

Dəgirenə mana şəfayı, bu gül ilə ol şəkərdir.” (Nəsimi,2004,I c.s.266)

Mahmud Kaşğarının “Divanü-lügət-it türk “ əsərində rast gəlmədik. Bu beytlərdə çatdırmaq mənasında işlənmişdir. Klassik eyni fonetik tərkibdə, yəni “dəgirmək” feili dağıtmaq, parçalamaq, dəyişmək mənalarını da ifadə etmişdir. İ.Nəsimi poeziyasında "dəgirmək" feili insanın ruhi və mənəvi vəziyyətindəki pozulmaları, daxili mübarizələri və ya eşq və həqiqət yolunda qarşılaşdığı çətinlikləri simvollaşdırma bilər. Bu, həm də insanın özünü tapmaq və yüksəlmək məqsədilə qarşısında duran maneələri dağıtmasını ifadə edir.

Nəticə

XIV-XVI əsr dilində türkmənşəli leksik vahidlərin bir qismi müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi işlənir, bir hissəsi isə ədəbi dil üçün arxaikləşmişdir. Həmin arxaik leksik vahidlərin bəzisi müasir dialekt və şivələrdə qalmış, bəzisi isə ancaq klassik ədəbiyyatda çıxış etmişdir.Dialektlərdə izi qalan bu arxaizmlərin bəziləri fonetik tərkibcə dəyişmişdir.Bu arxaizmləri incələnməsi həmin dövrün dilini öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti.Bakı,Şərq Qərb,2007,568 s.
- 2.Bürhanəddin Q. Divan?Bakı,Öndər,2005,728 s
- 3.Xətai Ş.Ə.Əsərləri. Bakı Şərq-Qərb, 2005,384 s.
- 4 Kaşğari M.Divanü-lügət-it türk.əsəri (B.Atalay tərəf cüməsində) ,Ankara,2013,867
5. Kitabi-Dədə Qorqud.(Tərtib edən: S.Əlizadə) Bakı Öndər,2004 ,376
6. Nəsimi İ.Seçilmiş əsərləri.Bakı,Lider 2004 336 s.
7. Sabir M.Ə. Hophopnamə. İki cild. I cild. Bakı, “ŞərqQərb”, 2004, 480 səh
- 8.Tanrıverdi Ə.Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası.Bakı,Elm-Təhsil,2012,464s.
- 9.Vidadi M.V. Əsərləri,Bakı,Öndər ,2004,127

*Naxçıvan Dövlət Universiteti

Azərbaycan dili ixtisaslaşması üzrə I kurs magistrant

E-mail:gulcincfrova530@gmail.com

Gulchin Jafarova**LEXICAL AND SEMANTIC FEATURES OF SOME ARCHAISED VERBS
(BASED ON XIV-XVI CENTURY MATERIALS)**

The study of the history of our language, particularly its lexical composition, greatly benefits from analyzing the language of classical writers' works. From this perspective, when examining historical changes in the vocabulary of the Azerbaijani literary language of the XIV-XVI centuries, archaisms attract attention. This article explores the lexical and semantic features of a number of verbs that were used in the language of the XIV-XVI centuries but have since become archaic in modern Azerbaijani. The study examines such archaized verbs as *ayıtmaq*, *ulaşmaq*, *irmək*, *irişmək*, *qanmaq*, and *dəgirmək*, identifying their contexts of use. It also investigates whether similar verbs appear in ancient sources of our linguistic history, such as *Divanü-lügat-it türk* (Divan Lugat at-Türk) by Mahmud Kashgari and the epic *The Book of Dede Korkut*. Comparisons with other Turkic languages have been made, and an analysis has been conducted on whether traces of these verbs remain in dialects and in which regions they are still in use. Theoretical findings are supported by examples.

Keywords: *lexical units, archaisms, ulaşmaq, I. Nasimi, Sh. I. Khatai*

Гульчин Джафарова**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НЕКОТОРЫХ ГЛАГОЛОВ-
АРХАИЗИМОВ (НА МАТЕРИАЛЕ XIV-XVI ВВ.)**

Для изучения истории нашего языка, особенно его лексического состава, большое значение имеет анализ языка произведений классических писателей. С этой точки зрения, при рассмотрении исторических изменений словарного запаса азербайджанского литературного языка XIV-XVI веков привлекают внимание архаизмы. В статье исследованы лексико-семантические особенности ряда глаголов, употреблявшихся в языке XIV-XVI веков, но ставших архаичными для современного языка. Рассмотрены такие архаизировавшиеся глаголы, как «*ayıtmaq*», «*ulaşmaq*», «*irmək*», «*irişmək*», «*qanmaq*», «*dəgirmək*», определены их контексты употребления. Изучено, встречаются ли глаголы подобного типа в древних источниках нашей языковой истории, таких как “*Divanü-lügat-it türk*” (Диван лугат ат-тюрк) Махмуда Кашгари и эпос «Книга Деде Коркута». Проведено сравнение с другими тюркскими языками, а также исследовано, сохранились ли следы этих глаголов в диалектах и в каких регионах они используются. Теоретические выводы подкреплены примерами.

Ключевые слова: *лексические единицы, архаизмы, ulaşmaq, И. Насими, Ш. И. Хатаи.*

. Filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir.

İlk daxilolma tarixi: 11.06.2025**Son daxilolma tarixi:08.07.2025**